

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ДОВЖУК Ігор Володимирович

ПРОМИСЛОВИЙ ДОНБАС В ІСТОРІЇ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

(2-га половина XIX століття)

07.00.01 - Історія України

+ 08.01.04

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

НБ. 38. 093

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00750925 (S)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ДОВЖУК Ігор Володимирович

**ПРОМИСЛОВИЙ ДОНБАС В ІСТОРІЇ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

(2-га половина XIX століття)

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України Національної Академії наук України.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
САРБЕЙ Віталій Григорович

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
МЕЛЬНИК Леонід Герасимович,
кандидат історичних наук
ДАНИЛУК Юрій Зиновійович

Провідна організація - Український державний педагогічний
університет ім. М.П.Драгоманова.

Захист відбудеться "27" 06 1997 р. о 10 год.
на засіданні спеціалізованої ради Д 50.17.01 для захисту дисер-
тацій в Інституті історії України НАН України /адреса: 252001,
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
історії України НАН України /адреса: 252001, м.Київ, вул. М.Гру-
шевського, 4/.

Автореферат розіслано "27" 05 1997 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради доктор
історичних наук

Н.А. ШИП

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах висування на передній край суспільного життя незалежної Української держави завдань реформування її економіки першорядної ваги в дослідженні вітчизняного історичного процесу набуває його соціально-економічна проблематика. Це тим більше важливо, що, як російська (до 1917 р.), так і радянська історіографія, наукову розробку останньої, як правило, підпорядковували імперському мисленню (чи то самодержавному, чи то комуністично-тоталітарному), в якому Україні як суб'єкту історії не знаходилося місця. Тим самим не знаходила й адекватного реальній дійсності відображення історія соціально-економічного розвитку України. Відірвані ж від архівної бази представники української діаспорної історіографії не мали змоги широким фронтом зайнятися глибокою науковою розробкою соціально-економічної історії України, хоча й збагатили її окремими розвідками.

Безперечно, з точки зору вимог утвердження національної ідеї в історичних дослідженнях, а також з точки зору вимог ліквідації "білих плям" у висвітленні історичного минулого дослідження соціально-економічної проблематики історії України є цілком актуальним як науково, так і політично. Загальна ж актуальність теми даного дисертаційного дослідження підвищується й тим, що, по-перше, його хронологічні рамки визначають період утвердження на українських землях під владою Російської імперії ринкових (капіталістичних) економічних відносин, тобто період чи не найбільш повчальний з погляду "уроків історії" для наших сучасників, а, по-друге, йдеться про Донецький басейн – один із наймогутніших історико-географічних промислових регіонів саме України, але історія якого досі розглядалася лише в контексті історії Росії чи СРСР. "Уроки історії", видобуті з вивчення названого регіону в контексті історії України, є особливо повчаль

ними сьогодні, коли Донбас, залишаючись наймогутнішим за економічним потенціалом регіоном України, переживає дуже важкі часи свого соціально-економічного розвитку.

Отже, насамперед фахові прагнення автора: по-перше, заповнити суттєву прогалину у вивченні вітчизняної історії й, по-друге, принести користь загальному багатогранному процесу українського державотворення, а втім, по-третє, і почуття любові до своєї малої батьківщини – Донбасу, де автор народився, здобув освіту, став фахівцем-істориком, живе й працює – зумовили обрання теми даної дисертації.

Предметом дослідження стала соціально-економічна історія Донбасу й України другої половини ХІХ ст.

Об'єктом даного дослідження визначено промисловість Донбасу в тісному зв'язку з економікою Наддніпрянської України. Значна увага приділяється взаємодії й взаємовпливу таких галузей української економіки, як сільське господарство (зернові культури, цукрові буряки), харчова (цукрова) та металургійна промисловість, видобуток кам'яного вугілля й залізної руди, залізничне будівництво, торгівля.

Рівень наукового висвітлення проблеми. Розвитку економіки України в цілому й Донецького басейну зокрема присвячена значна кількість наукових досліджень. Перше з них з'явилося в Парижі в 1842 р. Воно виконане професором Паризької гірничої школи Ле-Пле, який досліджував Донбас у 1837 – 1839 рр.¹ Тут дано опис топографії та геології басейну, основних родовищ кам'яного вугілля, подані наслідки дослідження родовищ заліза. У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. з'явилися солідні роботи, що характеризують стан і перспективи розвитку промисловості Донбасу. Авторами робіт були вчені-геологи й гірничі

1. У перекладі на російську мову видано в 1854 р.: Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837-39 годах по распоряжению А.Н.Демидова. – М., 1854.

інженери: В.Палетика, Г.Гельмерсен, П.Македонський, І.Фелькнер, А.Мевіус¹ та інші.

У 80 - 90-х рр. проблема розвитку промисловості в Донецькому басейні все більше й більше привертає увагу фахівців. Аналіз видобутку вугілля в регіоні дав В.Добролюбов у своїй роботі "О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых" (1888 р.). Кілька робіт з актуальних проблем розвитку гірничої й гірничозаводської промисловості півдня України видрукував гірничий інженер А.Кеппен². У 1895 році була видана монографія С.І.Рогозіна "Железо и уголь на Юге России", де розглядається питання вуглевидобутку й виробництва заліза. Ряд розвідок і брошур з основних питань розвитку вугільної та металургійної промисловості Донбасу видрукував М.Авдаков³. Вугільній і металургійній промисловості Донбасу присвятив 2-й том своєї капітальної роботи "Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны" (1899 р.) Б.Ф.Брандт.

Значну увагу проблемі розвитку вугільної промисловості Донбасу, а на її основі інших галузей індустрії приділив визначний російський учений Д.І.Менделєєв у своїх економічних роботах: "Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца" (1888 р.), "Связь частей общего таможенного тарифа" (1889 р.), "Толковый тариф" (1892 р.). Заслугує на увагу загальна економічна оцінка ролі кам'яного вугілля,

-
1. Палетика В.А. О железной промышленности России. - СПб., 1862; Гельмерсен Г.П. О местонахождении каменного угля в России. - СПб., 1864; Несколько соображений о значении каменноугольного промысла в России. - СПб., 1874; Македонский П. Донецкий рудно-угольный край и необходимость общего развития частной горной промышленности на юге России. - М., 1869; Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. - СПб., 1874; Мевіус А. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. - СПб., 1867 та ін.
 2. Кеппен А.П. Историко-статистический обзор промышленности России. - СПб., 1882.
 3. Авдаков Н.С. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. - СПб., 1884; Современное положение железной промышленности на Юге России. - СПб., 1899 та ін.

дана Д.Менделєєвим у "Толковом тарифе": "Топливо, а особливо каменний уголь, в наше время составляют первейшее - после людей - условие всего промышленного развития всякой страны...".

Навіть на початку ХХ ст. не послаблюється науково-практичний інтерес до південно-східного регіону України. У 1907 р. з'явилася робота В.Дена "Каменноугольная и железодобывающая промышленность". У ній на тлі промислового розвитку Російської імперії значне місце посідає висвітлення промислового видобутку вугілля та виробництва заліза в Донбасі. Статистичні дані, доведені до 1903 р., узяті автором із збірників статистичних відомостей про гірничу промисловість Росії, які щорічно видавалися Гірничим Ученим комітетом. У 1915 р. було надруковано перший том великої роботи приват-доцента Харківського університету П.І.Фоміна "Горная и горнозаводская промышленность Юга России". Тут історія промисловості доведена до кінця 70-х років, коли закінчився період посиленого залізничного будівництва на півдні України, що змінило промислову структуру Донецького басейну. Другий том цієї роботи був надрукований уже в 1920 р. П.І.Фомін використав матеріали з архіву Комісії виборних донських виробників вугілля, щорічники Міністерства фінансів, публікацій "Горного журналу" та ін.

Серед робіт, в яких зачінається проблема впливу залізничного будівництва на розвиток гірничозаводської промисловості півдня України, найбільш значимими в дожовтневій історіографії вважаються: Головачов А. "История железнодорожного дела в России" (1881 р.); "Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог" (1895 р.); Чупров Д. "Железнодорожное хозяйство" (1897 рік); "Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров" (Т.І., 1902 р.); "По Екатерининской железной дороге" (1912 р.).

Крім вугільно-металургійної промисловості та залізничного будівництва, дисертанта цікавив розвиток таких галузей економіки України, як сільське господарство, торгівля, легка й харчова промисловість та ін. Їх історії також присвячено цілий ряд робіт дореволюційного періоду. Серед них: Аксаков І. "Украинские ярмарки" (1858 р.); "Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России" (Т. I-2, 1863 р.); "Фабрично-заводская промышленность и торговля России" (1896 р.); Цехановський М. Ю. "Исторический обзор свеклосахарной промышленности/1800 - 1904/" (1904 р.); "Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем" (1911 р.) і т. д.

Значну увагу вивченню розвитку економіки України (у тому числі й промисловості Донбасу) у другій половині XIX ст. приділила радянська історіографія, але вона, як і дорадянська, засновувалась, як правило, на великодержавницькій концепції, яка не розкривала колонізаторський характер економічної політики Російської імперії на українських землях. І все ж великий цінний фактичний матеріал наявний у монографіях радянського періоду. Найбільшої уваги заслуговують роботи таких дослідників, як Г. Бакулев, С. Струмилін, А. Соловйова, Б. Тихонов¹.

Так, у монографії Г. Бакулева "Черная металлургия Юга России" (1953 р.) в органічному зв'язку із загальним промисловим розвитком Російської імперії в пореформений період розглядаються основні питання тодішньої історії промислового видобутку вугілля й металу півдня України: темпи й досягнутий рівень промислового розвитку, споживання на душу населення металу, техніка виробництва, рентабельність, імпорт чавуну, сталі та виробів з них; інвестиції іноземного

1. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. - М., 1956; Струмилін С. Г. Черная металлургия в России и в СССР. - М.-Л., 1936; Промышленный переворот в России. - М., 1944; История черной металлургии в СССР. - Т. I-2. - М., 1954; Соловьева А. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. - М., 1975; Тихонов Б. В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX века. - М., 1988.

капіталу тощо. В іншій капітальній роботі "Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна" Г.Бакулев науково аналізує основні питання розвитку вугільної промисловості Донбасу. У 1954 р. вийшла друком двотомна праця С.Г.Струмідіна "История черной металлургии в СССР". Тут подані детальні відомості з історії розвитку чорної металургії південноукраїнського індустріального району.

Не втратили наукової цінності роботи українських радянських істориків, що розробляли проблеми історії народного господарства України. Найперше, слід назвати праці М.Слабченка, К.Воблого, Л.Гореліка, О.Нестеренка¹. Серйозними дослідженнями з економіки України названого періоду залишаються синтетичні академічні видання, зокрема "Развитие металлургии в Украинской ССР" (1980 р.) та "История народного хозяйства УРСР" (Т.І., 1983 р.).

У зарубіжній історіографії також вивчалися різні аспекти проблеми розвитку економіки України післяреформеного періоду. Перш за все мова йде про дослідників – представників української діаспори. Ці питання так чи інакше зачіпалися такими вченими, як К.Кононенко, Б.Винар, І.Витанович².

Однак, підсумовуючи все сказане, слід відзначити, що незважаючи на значну кількість робіт, в яких аналізуються різні аспекти економіки України, і на сьогодні не створено спеціального дослідження, де б з позицій сучасної історичної концепції економічного розвитку України якнайповніше розглядався б процес формування й розвитку

1. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.І. – К., 1925, Т.ІІ. – Одеса, 1927; Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1928; Горелік Л. Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР. – К., 1956; Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Т.І-ІІ. – К., 1959-62.

2. Кононенко К. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654-1917). – Wisconsin, 1958.

Винар Б. Развитие украинской легкой промышленности. – Денвер, 1955; Витанович І. История украинского кооперативного движения. – Нью-Йорк, 1964.

Донецького промислового регіону і його впливу на становлення економіки України. Актуальність цієї проблеми, її недостатнє опрацювання були тими чинниками, що зумовили підготовку пропонованої роботи у вигляді кандидатської дисертації.

Мета дослідження: на основі системного аналізу конкретно-історичного й статистико-економічного матеріалу висвітлити процес формування й розвитку Донецького промислового району в післяреформену епоху і його вплив на становлення економіки України.

Для реалізації поставленої мети в дисертаційній роботі визначено такі конкретні завдання дослідження:

1. На основі аналізу опублікованих та архівних джерел, спеціальних досліджень істориків та економістів висвітлити процес формування гірничої й гірничозаводської промисловості в Донбасі.

2. Розглянути динаміку росту видобутку кам'яного вугілля та залізної руди, виробництва коксу й виплавки чавуну в Донецькому басейні, проаналізувати основні фактори, які впливали на темпи цього процесу.

3. Дати розгорнутий аналіз економічного розвитку України в післяреформенний період, довести, що вугільно-металургійна промисловість Донбасу була важливим фактором становлення й інтенсивного розвитку української чорної металургії.

4. Проаналізувати вплив транспортної революції на економічний розвиток Донбасу та України в цілому.

5. Дослідити процес економічних взаємовідношень Донбасу, України й Росії. Показати зміни, які відбувалися тут під впливом колонізаторської політики російського царизму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 60 - 90-і рр. XIX ст., коли після селянської та інших державних реформ 60 - 70-х рр. відбувався інтенсивний розвиток ринкових (капіталістичних) відносин у Російській імперії, зокрема й на підвладних їй українських землях.

Територіальні рамки дослідження обмежені дев'ятьма губерніями (Волинська, Катеринославська, Київська, Полтавська, Подільська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська) Наддніпрянської України, тобто для досліджуваного періоду – це українські землі під владою Російської імперії.

Методологічною основою роботи став принцип історизму та діалектичний підхід до вивчення суспільних процесів. У методиці дослідження поєднані загальнонаукові та спеціальні методи вивчення історичного минулого.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. На початок 60-х рр. XIX ст. на півдні України, у Донбасі, були закладені основи великої вугільно-металургійної бази Російської імперії.
2. Формування в 60 – 80-і рр. XIX ст. Донецького кам'яновугільного басейну – важливий етап у становленні промисловості України.
3. Розвиток вугільно-металургійної промисловості Донбасу в кінці 80 – 90-х рр. XIX ст. суттєво вплинув на динаміку економіки України.
4. Колонізаторська політика правителів Російської імперії щодо використання економічного потенціалу України мала, зокрема, негативний вплив і на промисловий розвиток Донецького басейну.

Джерельну базу дисертації склали документи державних архівів України та Російської Федерації /Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України), Російський державний історичний архів (РДІА), Державний архів Луганської області (ДАЛО), Державний архів Донецької області (ДАДО)/, а також численні опубліковані статистичні матеріали.

Так, зокрема, матеріали ЦДІА України були використані при характеристиці мануфактурної промисловості України (ф. 442), матеріали РДІА – при висвітленні проблем розвитку соціальної інфраструктури Луган-

ського гірничого округу(ф.37), залізничного й річкового транспорту в Україні й Донбасі(ф.268,173); також були проаналізовані зведені відомості та статистичні таблиці фабрично-заводської промисловості України(ф.20). Документи ДАЛО допомогли в дослідженні діяльності Луганського казенного чавуноливарного заводу в другій половині XIX століття(ф.1,702).

На протязі другої половини XIX - початку XX ст. було опубліковано велику кількість статистичних матеріалів, що характеризували різні галузі промисловості й сільського господарства. Хоч адміністративна статистика того часу не позбавлена недоліків(архаїчні методи аналізу інформації, неточність даних і т.д.), але вона була й залишається важливим джерелом для вивчення економіки Донбасу й України.

Серед численних статистичних видань, використаних у роботі, найбільш фундаментальні й достовірні: Шмидт А. "Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губ."(СПб., 1863); "Труды Одесского Статистического Комитета"(Одесса, 1865); "Историко-статистический обзор промышленности России"(СПб., 1883); "Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии"(Екатеринослав, 1886) та багато інших. Використання та комплексний аналіз їх дозволив з достатнім рівнем ймовірності відтворити в пропонованому дослідженні промислово-економічний розвиток Донбасу й України в 60 - 90-х рр. XIX ст.

Наукова новизна дисертації насамперед полягає в тому, що в ній уперше комплексно досліджена історія соціально-економічного розвитку промислового Донецького басейну в контексті історії економіки України другої половини XIX ст., тобто періоду утвердження тут ринкових(капіталістичних) відносин. При цьому:

- критично переосмислено весь історіографічний доробок, що так чи інакше стосується теми, але розробка її здійснена в контексті історії Росії або історії СРСР; уперше у вітчизняній історіографії

для наукової розробки соціально-економічної історії Донбасу залучено як допоміжний матеріал розвідки дослідників з української діаспори;

- висвітлення теми ґрунтується на значній кількості опублікованих (історико-економічні та статистичні збірники, періодичні видання тощо) та архівних (актовий матеріал державних установ, поточна документація підприємств, епістолярія тощо) першоджерел; окремі з них уперше введені в науковий обіг;

- на основі вивчення конкретно-фактичного матеріалу встановлено періодизацію промислового розвитку Донбасу в другій половині XIX ст.:

1) 60 - 70-і рр. - період становлення базових галузей промисловості Донбасу, 2) 80 - 90-і рр. - період інтенсивного піднесення Донбасу як промислової основи вугільно-металургійної бази Наддніпрянської України;

- показано негативний вплив колонізаторської політики правителів Російської імперії на становлення Донбасу як головної вугільно-металургійної бази України;

- визначено об'єктивні чинники економічного розвитку Донецького басейну як важливого промислового регіону України: переорієнтація залізничного будівництва в 60 - 70-х рр. на обслуговування внутрішніх потреб Наддніпрянської України шляхом з'єднання Донбасу з Криворіжжям, а в широкому аспекті - з Придніпров'ям тощо.

Практична значимість дисертації, перш за все, полягає в тім, що її висновки й фактичний матеріал можуть бути використані в процесі створення наукових праць з історії України другої половини XIX ст. Матеріали дисертації мають бути використані при підготовці вузівських курсів з історії України, лекційній роботі взагалі.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації викладені автором в опублікованих ним розвідках, доповідях і повідомленнях на наукових конференціях, зокрема на Республіканській науково-методич-

ній конференції з проблем музезнаводства (вересень 1990 р., м. Луганськ), історико-краєзнавчих конференціях у Луганську та Донецьку (1992 - 1996 рр.), засіданнях науково-методичних рад Луганського обласного краєзнавчого музею (1900 - 1995 рр.). Зміст дисертації в цілому апробовано у відділі історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел і наукової літератури. Обсяг рукопису - 197 сторінок машинопису.

2. КОРОТКИЙ ВИКЛАД ЗМІСТУ ДИСЕРТАЦІЇ.

У першому розділі "Економіка України в складі Російської імперії в середині XIX ст." розглядається становище основних галузей промисловості та сільського господарства України в середині XIX ст.

Так, розвиток сільського господарства України в 40 - 50-х рр. виявляв себе в основному зростанням окремих галузей та освоєнням цілих земель, а не вдосконаленням системи обробітку ґрунту та знарядь праці. Особливо інтенсивно розвивалися такі галузі сільського господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрового буряку й хліба. Україна до середини XIX ст. стала крупним експортером пшениці й поряд із центрально-чорноземними губерніями Росії - основною житницею Російської імперії.

Промисловість України в середині XIX ст. була представлена розгалуженою сіткою кустарних закладів (дрібні селянські промисли й ремесла в містах), вотчинними й капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами, які поступово все більше й більше посідали визначальне місце в промисловому розвитку. Головними в мануфактурній промисловості України стали дві галузі: харчова та обробка продукції тваринництва.

У розділі відзначається, що в середині XIX ст. в промисловості

Російської імперії відбувався важливий економічний процес переходу до застосування парових машин у виробництві. На 1860 р. вартість виготовлення їх на батьківщині була приблизно такою ж, як і імпортованих. Машинобудування зумовлювало з року в рік зростаючий попит на метал, а промислова енергетика – на кам'яне вугілля, що ставало основним видом палива. У Російській імперії провідним районом його видобутку був Донецький басейн. Тут у 1860 р. було видобуто біля 6 млн пудів вугілля, що становило 81,2% від загального видобутку в імперії (без Царства Польського)¹.

Вугілля Донецького басейну споживалося казенними заводами, особливо Луганським (біля 50%), та місцевими кузнями (понад 27% видобутку), також пароходствами Чорного та Азовського морів (але в невеликих кількостях, бо вони віддавали перевагу більш дешевому англійському). Таким було становище аж до кінця 80-х рр., коли зміни в митній політиці уряду поклали цьому край (дис., с. 50-52).

Донбас був не тільки постачальником високоякісного мінерального палива, але й центром металургійної промисловості України. Тут діяв з 1799 р. Луганський казенний чавуноливарний завод – перше велике металургійне підприємство в Україні, що споживало кам'яне вугілля.

На основі аналізу й узагальнення фактів робиться висновок про те, що вугільно-металургійна промисловість України до середини XIX століття розвивалась саме на півдні, де були розвідані великі поклади кам'яного вугілля та залізної руди. Однак організувати тут велике металургійне виробництво не вдалось, бо далася взнаки загальна відсталість промисловості країни як у техніці, так і в організації виробництва. Та не дивлячись на це, у даний період на півдні України, у Донбасі, були закладені основи великої вугільно-металургійної бази Російської імперії (дис., с. 53-62).

Фактичний матеріал свідчить, що зростання сільськогосподарської

1. Кешпен А. Статистические таблицы по горной промышленности России. – СПб., 1879. – С. 50-51.

й промислової продукції на ринках збуту сприяло поживленню торгівлі в Україні. Збут і закупівля товарів реалізувалась на ярмарках, торгах і базарах. За умови відсутності постійних шляхів сполучення, за наявності примітивних транспортних засобів ярмарки відігравали виключно важливу роль в економічних зв'язках різних районів держави. До середини XIX ст. ярмарки стали невід'ємною часткою економіки України.

Далі відзначається, що в зовнішній торгівлі Російської імперії провідне місце належало Україні. Основним в експорті були товари сільськогосподарського виробництва, загальний обсяг вивозу яких на протязі першої половини XIX ст. через чорноморсько-азовські порти збільшився з 6,7 до 57,3 млн крб.¹ . Наприклад, у середині століття експорт хліба з України (через вищеназвані порти) склав 86,5% від загальноімперського² .

Але в цілому зовнішня торгівля України не набула достатнього рівня розвитку. Тариф 1822 р., що завдав великої шкоди економіці України, спричинив скорочення її зовнішньої торгівлі. Піднімаючи податок на імпортовані з-за кордону товари, уряд забезпечив російській продукції монопольне становище на українському ринку.

Розділ завершується загальним висновком про те, що Україна в середині XIX ст., будучи під владою Російської імперії, була досить розвинутим регіоном з домінуванням сільськогосподарського виробництва, однією з основних житниць держави й головним експортером зерна в Європі. Меншого розвитку набула легка промисловість, а така важлива складова її, як текстильна промисловість, і зовсім стала занепадати під впливом цілеспрямованої колоніальної політики імперського уряду (дис., с. 72).

-
1. Історія України. Курс лекцій у 2-х т. - Т. I. - К., 1991. - С. 384.
 2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. - К., 1970. - С. 193.

На півдні України, у Донецькому басейні, були виявлені величезні поклади кам'яного вугілля, а також залізної руди й розпочато виїмку металу. Тим самим було закладено основи для розвитку великої вугільно-металургійної бази Російської імперії.

У другому розділі "Україна та Донбас у період становлення капіталістичних відносин (60 - 90-і рр. XIX ст.)" досліджується процес формування й розвитку Донецького вугільно-металургійного басейну в післяреформений період і його вплив на становлення економіки України.

Дисертант, торкаючись проблеми розвитку сільського господарства, підкреслює, що основною тенденцією в його еволюції в післяреформений період було те, що виробничі відносини розвивались по капіталістичному шляху. Та складна економічна ситуація, в якій опинилася основна маса селянства, поміщицьке землеволодіння, нераціональна податкова система стримували зростання сільськогосподарського виробництва. Це зумовило його відставання від темпів росту промисловості й транспорту. І все ж роль українського села як "європейської житниці" продовжувала зростати. Це відбувалося тому, що невеликому прошарку дворянства разом із підприємцями з інших класів вдалося створити великі агропідприємства, які постачали свою продукцію як на зовнішній, так і внутрішній ринки.

При розгляді загального промислового розвитку України стало очевидним, що в харчовій обробній промисловості було лише три порівняно розвинуті галузі: виготовлення борошна, спирто-горілчана та цукрова. Остання була найбільш високорозвинутою, хоч її зростання супроводжувалось численними перешкодами, створеними як об'єктивними чинниками, так і непаритетними відношеннями України з Росією. Що стосується текстильної промисловості, то вона в другій половині XIX ст. майже повністю занепадає. Так, якщо в Клинцях, що були центром текстильної промисловості України, на початку 60-х рр. діяло 14 сукон-

них підприємств, то на 1890 р. їх кількість скоротилась до 6^I. Отже, Україна в другій половині минулого століття залишалась ринком збуту для текстильних товарів із центральних і північних районів Росії. Така ситуація на внутрішньому ринку й високі ціни на текстиль зумовили, з одного боку, втрату багатьох споживачів, включаючи й російських, хоч це й компенсувалось розширенням ринку праці й тим фактором, що нагромадження промислового й комерційного прибутку відбувалось в напрямку зміцнення загальноімперської економіки; з другого боку, Україна внаслідок цього стала справжнім "васалом російської індустрії", позбувшись більшої частки свого національного прибутку (дис., с. 101-104).

Інша ситуація склалась у вугільно-металургійній промисловості України. Після реформи 1861 р. в умовах порівняно швидкого розвитку промисловості й росту внутрішнього ринку в Російській імперії склався великий дефіцит металу. Розв'язок проблеми бачився у створенні чорної металургії на мінеральному паливі. У той час основним районом, де економіко-географічні умови давали змогу зробити це, був Донецький басейн.

Будівництво залізничних магістралей, що розпочалося тут, сприятливо позначилося на розробці кам'яновугільних родовищ. Та освоєння всіх основних родовищ вугілля повною мірою розгорнулося лише після спорудження Донецької залізниці (1878 р.). На 1880 р. видобуток вугілля в Донбасі зріс від 6 (у 1860 р.) до 86,3 млн пудів (43% загальноімперського видобутку)². Таким чином можна стверджувати, що в 1880 р. Донецький кам'яновугільний басейн "у чернетці" вже склався.

У другій половині XIX ст. в Донбасі відбувається інтенсивне будівництво металургійних заводів (Петровський у 1861 р., Дісичан-

1. РДІА, ф. 20, оп. 2, спр. 254, арк. 278-279, спр. 192, арк. 267-268.

2. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1908 г. - Ч. I. - СПб., 1909. - С. 508-511.

ський у 1870 р., Озівський у 1872 р., Сулинський у 1872 р., Краматорський, Гартмана, ДЮМТ у 90-х рр. і т.д.)//дис., с. 125-152/.

Велике значення для подальшого економічного розвитку України й Донбасу мало започаткування промислової розробки Криворізького басейну (1881 р.) і введення в експлуатацію Катерининської залізниці (1884 р.), яка поєднала Донбас із Кривим Рогом, також із Придніпров'ям, а далі з південно-західним та західним регіонами України.

Унаслідок інтенсивного розвитку Донбасу, а також видобутку якісної криворізької руди й залізничного будівництва в Україні на Дніпрі, біля Катеринослава, виник ще один осередок металургії - група заводів Придніпров'я. Приблизно саме в цей час (90-і рр.) завдяки донецькому вугіллю й новій залізрудній базі Керченського півострова будується ряд заводів Приазов'я.

Таким чином, бурхливий розвиток металургії на півдні України в кінці XIX ст. став можливим, найперше, завдяки кам'яновугільній базі Донецького басейну, а також використанню залізних руд Криворіжжя.

Підводячи підсумки розвитку металургійної промисловості, автор підкреслює, що Україна посіла провідне місце в Російській імперії в сфері виробництва чавуну, заліза та сталі. Сприятливі умови ринку й зростаюча потреба металу викликали посилений інтерес з боку іноземного капіталу, який інвестував гроші в українську промисловість. Однак тут треба відзначити, що економічна політика Російської імперії стосовно металу не була зумовлена ні інтересами української економіки в цілому, ні розвитком металургійної промисловості України зокрема.

На кінець XIX ст. Україна споживала 46% вироблюваного нею чавуну та 41% заліза й сталі. Але ні в якому разі це не доводить, що потреби українського ринку були повністю задоволені. Населення українських губерній забезпечувалось залізом і виробами з нього на "голодному" рівні^I. Це було зумовлено тим, що саме розвиток україн-

І. Копоненко К. Указ. тв. - С. 153.

ської промисловості був спрямований не на задоволення потреб національної економіки, а на забезпечення металообробної промисловості Росії сировиною й напівфабрикатами чорного металу. Ця особливість тодішньої української металургії примушує нас віднести її до категорії колоніальної (дис., с. 159-160).

Дисертантом підкреслюється, що й друга базова галузь промисловості України - вугільна - не досить підтримувалася імперським урядом. Останній намагався стримувати ціну на українське вугілля на максимально низькому рівні, ставлячи його виробників у несприятливі умови суворої конкурентної боротьби. Лише в 1884 р. прийнято закон, що запроваджував мито на імпорт вугілля. Та було б помилково думати, що це означало якісь зміни урядової політики Російської імперії щодо вугільної промисловості України. Це був лиш паліатив, викликаний промисловим піднесенням України того часу, зумовлений інтенсивним розвитком тут металургії, яка стала солідним споживачем кам'яного вугілля Донбасу, і бурхливим будівництвом залізниць в усій Російській імперії, що потребували значної кількості мінерального палива. Це ж сприяло значному росту внутрішнього ринку, зміцнювало позиції вугільної індустрії, заохочувало іноземні інвестиції й полегшувало організований продаж кам'яного вугілля (дис., с. 167-169).

Аналізуючи процес розвитку транспорту, автор у даному розділі доходить висновку, що будівництво залізниць в Україні було підпорядковане головній меті - зв'язати її з метрополією й зробити економічно залежною від останньої. Отже, політика Російської імперії в галузі залізничного будівництва була несумісною із загальнонаціональними інтересами України. Вона відображала її колоніальне становище, але не потреби у внутрішньому торгово-промисловому обміні товарів. Не розвинувся достатньо й річковий транспорт. Великі водні простори України не використовувались (у необхідних обсягах) за призначенням, бо імперський уряд не був зацікавлений в економічному зміцненні

України(дис.,с.172-186).

У розділі розглядається також стан торговельних відносин Донбасу другої половини ХІХ ст. в контексті тодішньої як загальноімперської, так і загальноукраїнської торгівлі. У цей час Україна забезпечує не лише основні потреби свого внутрішнього ринку стосовно сільськогосподарської й промислової продукції, але й завойовує авторитет великого експортера зернових культур, перш за все, високоякісної пшениці, закріпивши за собою статус "європейської житниці".

У заклученні підведені підсумки дослідження та зроблені основні висновки. Відзначається, що в кінці ХІХ ст. в Україні відбувався бурхливий процес розвитку промисловості, осередком якої став Донецький басейн, що зробився на рубежі століть одним з найбільших центрів видобутку кам'яного вугілля не лише в Російській імперії, але й в Європі. Донбас посідав пріоритетне місце в Україні в галузі металургійного виробництва.

Далі підкреслюється значимість впливу Донбасу на становлення й розвиток загальноукраїнської індустрії, яка посіла першорядне місце в економіці Російської імперії. Саме це значною мірою було досягнуте завдяки вугільно-металургійній базі Донбасу!

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу в середині XIX століття.- К.,1997.- 18 с.(Рос.м.).
2. Донбас - центр вугільної та металургійної промисловості України (60-80 роки XIX століття).- К.,1997.- 18 с.(Рос.м.).
3. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80 - 90-х роках XIX століття.- К.,1997.- 32 с.(Рос.м.).
4. Донбасс в 60-х - первой половине 80-х годов XIX века//Жизнь Луганска.- 1992.- № 34.- С.5.
5. История подсказывает//Луганская правда.- 1996.- 25 января.- С.2.
6. Они были первыми//Наша Газета.- 1995.- 18 ноября.- С.7.
7. От памятника Славы до славы в веках//Луганская правда.- 1996.- 27 июня.- С.2.
8. Так было положено начало//Голос Донбасса.- 1995.- 15 сентября.- С.2.
9. Это было недавно, это было давно//Наша газета.- 1996.- 26 июня.- С.6.

Довжук И.В. Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX века). Диссертация (на правах рукописи) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1996. Исследуется процесс становления промышленности Донецкого бассейна во второй половине XIX в. в тесной связи с развитием экономики Украины. Установлено, что Донбасс, будучи стержнем индустриального развития Украины, оказал огромное влияние на становление и развитие ее экономики в целом.

Dovzhuk I.V. Industrial Donbas in the History of the Development of the Economy of Ukraine (the second half of the XIXth century).

The thesis (on the right of manuscript) for scientific degree of the Candidate of Sciences in History on the speciality 07.00.01 - History of Ukraine, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences, Kiev, 1996. The process of the establishment of economy in the Donbas basin in the second half of the XIX-th century, closely connected with the development of the national economy of Ukraine, is being investigated. It has been determined that the Donbas, being the pivot of the industrial development of Ukraine, influenced greatly the establishment and development of its economy on the whole.

Ключові слова: Донбас, Україна, Російська імперія, економіка, промисловість, сільське господарство, торгівля, транспорт, колоніальна політика.

Donbas

Підписано до друку 15.05.97.Формат
60 x 84 1/16.Ум. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 270.

Поліграфдільниця Інституту історії
України НАН України, 252001, Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4.

432468

AB 38.093